

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het hof van Holland in de late middeleeuwen

Damen, M.J.M.

Citation

Damen, M. J. M. (2003). Het hof van Holland in de late middeleeuwen. *Holland. Themanummer: Adel In Holland*, 35, 1-8. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15785>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15785>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het Hof van Holland in de late Middeleeuwen

Een vorstelijke huldiging

In een Rotterdamse kroniek wordt het volgende vermeld over de huldiging van Karel de Stoute als graaf van Holland in juli 1468:

‘Toen kwam hij [Karel] naar Holland. Hij werd gehuldigd op 21 juli 1468 te Den Haag waar de gedeputeerden van de steden namens hun poorters de eed aflegden. Daarna bezocht hij de belangrijkste steden van Holland waar hij nog eens apart gehuldigd werd en zijn eed aflegde. Verder werd hem een achtjarige bedde toegekend van 80.000 pond per jaar. Toen hij in Holland was, hield Karel bovendien audiëntie in de Grote Zaal [Ridderzaal] te Den Haag. Hij ontving verzoekschriften en was bereid klachten aan te horen van wie dan ook. En hij zat daar in vol ornaat met al zijn raadsheren van 12 tot 2 (en soms zelfs tot 3) uur in de middag. Slechts weinigen kregen echter boter bij de vis en de meesten werden doorverwezen naar de kanselier, de financiële commissarissen, de Raad van Holland enzovoort. Dat was omdat men eigenlijk alleen zicht wilde krijgen op de toestand van het land.’¹

Dit verslag geeft goed weer hoe de verhouding tussen de vorst en zijn onderdanen was geregeld in het laatmiddeleeuwse Holland. Als de heersende dynastie een legitieme opvolger had voortgebracht, dan werd deze in principe erkend als de nieuwe graaf van Holland. Voor deze erkenning moest de vorst zich echter wel in levende lijve vertonen, ook al was dat, zoals in dit geval, een jaar nadat de nieuwe graaf *de facto* al was aangetreden. Zowel de vorst als de (ver)tegenwoordigers van de onderdanen legden bij deze huldiging een eed van trouw af. Sinds de integratie van de graafschappen Holland en Zeeland in de Bourgondische personele unie (waarvan behalve het hertogdom Bourgondië, onder andere ook de hertogdommen Brabant, Luxemburg en Limburg en de graafschappen Vlaanderen, Henegouwen en Namen deel uitmaakten) was het grafelijk hof uit Den Haag verdwenen. De Bourgondische hertogen verbleven met name in Bourgondië en de zuidelijke gewesten van de Nederlanden. Zij vertoonden zich nog maar sporadisch in hun meest noordelijke gebieden. Bij een huldiging of een verzoek om nieuwe belastingen (beden) was een reis richting het Noorden echter onvermijdelijk.²

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de onderdanen een bezoek van de vorst aangrepen om persoonlijk bij hem aan te kloppen voor een verzoek om een gunst of een uitspraak in een geschil; de vorst was als soeverein natuurlijk de meest aantrekkelijke instantie voor rechtzoekenden. Karel de Stoute hield daarom drie keer per week audiëntie.³ Zoals blijkt uit de kroniek verwees Karel het merendeel van de bezoekers echter door naar andere, lagere instanties. Eerst worden de ambtenaren en instellingen genoemd die het dichtst bij de vorst stonden, dus op het centrale niveau boven alle Bourgondische gewesten: de kanselier, de hoogste ambtenaar in de hiërarchie en voorzitter van het hoogste gerechtshof in de Bourgondische

1 J.G. Smit ed., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel III: 1467-1477* (Den Haag 1998) 33.

2 J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995) 41-43, 327-331 en Werner Paravicini, ‘Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477’, in: H. Patze en W. Paravicini (red.), *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa* (Sigmaringen 1991) 207-263.

3 Werner Paravicini, ‘Ordre et règle. Charles le Téméraire en ses ordonnances de l’hôtel’, *Académie des inscriptions et belles-lettres* (1999) 311-359, aldaar 340-341.

Afb. 1. Karel de Stoute († 1477) met zijn devies *Je l'ay empris* (ik heb het ondernomen). Paneel, Zuid-Nederlandse School, 2de helft 15de eeuw. Rijksmuseum, Amsterdam.

Nederlanden, de Grote Raad. Vervolgens vermeldt de schrijver van het verslag de commissarissen die de financiële zaken onder hun hoede hadden. Ook op het gewestelijke niveau, zoals dat van het graafschap Holland, waren er vorstelijke instellingen. Hoewel na de Bourgondische machtsovername (1425-1433) het hof uit Den Haag verdween, bleef de instelling die onlosmakelijk met het hof verbonden was, de grafelijke Raad, bestaan. Deze Raad, oorspronkelijk een groep van vertrouwelingen en vazallen die de graaf van advies voorzagen, groeide uit tot het belangrijkste orgaan van bestuur en rechtspraak in het graafschap Holland. De financiële controlerende taken van de Raad werden al gauw ondergebracht in de Rekenkamer.

De laatste jaren hebben deze gewestelijke instellingen sterk in de belangstelling gestaan. De hernieuwde interesse was niet, zoals in het verleden wel het geval was, gericht op de instelling als zodanig maar juist op de mensen die van de instelling deel uitmaakten en hun lagelijke werkzaamheden. Er verschenen twee proefschriften over de Raad, of, zoals de in-

stelling vanaf het midden van de 15de eeuw steeds vaker werd genoemd, het Hof van Holland. Mijn eigen boek was een collectieve biografie van de ambtenaren die in Den Haag gestationeerd waren. Het accent lag op de tussenpositie van deze lieden tussen de vorst en zijn onderdanen en op de politieke netwerken die de gewestelijke instellingen domineerden. Marie-Charlotte Le Bailly onderzocht de rechtspraak van het Hof van Holland aan de hand van een gedetailleerde analyse van de processen die tussen 1457 en 1467 voor het Hof werden gevoerd. Rob Huijbrecht, projectleider in het Nationaal Archief te Den Haag, is voorts al jaren bezig met het toegankelijk maken van het archief van het Hof van Holland. Hij organiseerde reeds diverse symposia waarbij de moeilijkheden en mogelijkheden van archieven van gerechtshoven (op gewestelijk en centraal niveau) centraal stonden.⁴

Van de Raad naar het Hof van Holland

Ook in dit nummer van het tijdschrift *Holland* blijkt dat het Hof van Holland een blijvende bron van inspiratie is voor historisch onderzoek. De twee artikelen zijn van Serge ter Braake en Maarten van Bourgondiën. In beide artikelen staan de laatste decennia van de 15de eeuw centraal. Het artikel van Ter Braake gaat over de samenstelling van het Hof, terwijl dat van Van Bourgondiën over de rechtspraak van het Hof gaat. Het is wellicht zinvol om een korte schets te geven van de ontwikkeling van het Hof in de late Middeleeuwen, zodat de lezer de artikelen in een breder kader kan plaatsen.

Rond 1300 had de grafelijke Raad zich langzaam maar zeker afgesplitst uit het bredere college van leenmannen dat de graaf met raad en daad bijstond. Deze Raad bestond volgens Jan Burgers uit 'hoge edelen die op dat moment het meest in de gunst stonden bij de vorst' en vergaderde regelmatig met de vorst over zaken die het landsbestuur aangingen. Ook de belangrijkste (geschoolde) klerken werden bij dit overleg betrokken hoewel zij formeel geen lid van de Raad waren. Het lidmaatschap van de Raad werd geformaliseerd door middel van een aanstellingsbrief en ambtskledij die de graaf verstrekte en de eed van trouw die de nieuwe raadsheer aflegde. De raadsheren waren voor hun levensonderhoud aangewezen op de voorzieningen van het Hof.⁵

Rond 1400 is er slechts op een enkel punt verandering gekomen in dit beeld. De edelen domineerden nog steeds de Raad maar de invloed van niet-adellijke professionele ambtenaren was toegenomen. In de eerste plaats ging het hier om (juridisch) geschoolde geestelijken. Ook financiële experts drongen echter door tot de Raad. De ambtenaar die op verschillende niveaus zijn invloed liet gelden was de tesorier. Niet alleen droeg hij zorg voor de lopende inkomsten en uitgaven van de graaf, hij was ook hoofd van de Kanselarij en hij trad bij afwezigheid van de graaf op als zijn plaatsvervanger en voorzitter van de Raad. De raadsheren werden nog steeds aan het Hof onderhouden en ontvingen onkostenvergoedingen voor de dagen dat zij als raadsheer voor de graaf op pad waren.⁶

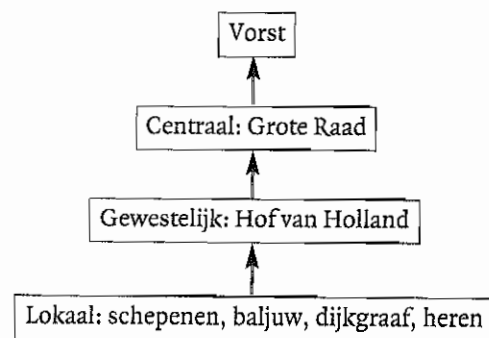
4 Mario Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000); Marie-Charlotte Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Prieland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001); R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland Symposium* gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (Den Haag 1997); R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het tweede Hof van Holland Symposium* gehouden op 14 november 1997 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (Den Haag 1998).

5 Jan Burgers, 'De grafelijke Raad in Holland in de dertiende eeuw. De evolutie van een centraal bestuursorgaan en de rol daarin van de grafelijke klerken' in: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 67-109.

6 Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001) 368-373.

Rond 1500 zien we dat er enkele fundamentele wijzigingen zijn opgetreden. Hoewel het Hof (zoals de Raad sindsdien meestal genoemd werd) nog steeds bestuurlijke taken had, ontwikkelde zij zich met name als het hoogste gewestelijke rechtscollege. Door de integratie van Holland in de Bourgondisch-Habsburgse personele unie, ging het Hof deel uitmaken van een duidelijke institutionele hiërarchie (zie Figuur 1) waarbinnen de instelling een positie bekleedde tussen het lokale en het centrale niveau.⁷

Figuur 1: Hiërarchie van de rechtspraak in het graafschap Holland (15de eeuw).⁸

De instelling was definitief los komen te staan van de grafelijke hofhouding. Dit uitte zich in vaste salarissen en onkostenvergoedingen voor de raadsheren aangezien zij niet meer persoonlijk door de vorst onderhouden konden worden. In het Hof bekleedden de edelen nog maar een ondergeschikte rol. Van de acht bezoldigde raadsheren hadden er doorgaans zes een academische opleiding in het canonieke en/of Romeinse recht genoten, terwijl de andere twee raadsheren behoorden tot de ridderschap.⁹ De Bourgondische hertogen hadden het voorzitterschap van de Raad toevertrouwd aan een stadhouder, letterlijk 'stedehouder mijns genadichs heeren' of plaatsvervanger van de vorst. De stadhouder, overigens wel altijd een hoge edelman, was de belangrijkste verbindingsschakel tussen het centrale bestuur (vorst, Grote Raad, financiële commissarissen) en de bestuurslagen op gewestelijk en lokaal niveau. Het ambt van tesorier was opgeheven en vervangen door dat van rentmeester-generaal. Deze nieuwe financiële ambtenaar speelde nog slechts een ondergeschikte rol in het geheel van de Bourgondische administratie maar maakte nog wel deel uit van het Hof. Kortom, binnen het Hof was er een duidelijke ambtelijke hiërarchie ontstaan die werd weerspiegeld door de hoogte van de salarissen. Bovendien valt een zekere mate van specialisatie, professionalisering en bureaucratisering waar te nemen.¹⁰

Het Hofvergaderde in de 15de eeuw in de Raadkamer die was gevestigd in het gebouw van de huidige Eerste Kamer aan het Binnenhof. De Ridderzaal (toen Grote Zaal genoemd) werd eigenlijk alleen gebruikt voor bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij een bezoek van de vorst zoals in de tekst hierboven wordt beschreven. In de Raadkamer stonden de zitbanken voor de raadsheren rond een grote tafel. De stadhouder zat in het midden op een verhoogde zetel waarin acht leeuwen waren gegraveerd, die waarschijnlijk symbool stonden voor de acht raadsheren over wie hij presideerde. De raadsheren waren gezeten aan weerszijden van de stadhouder. Daarbij werd de sociale rangorde goed in de gaten gehouden. De adellijke raadsheren zaten het dichtste bij, de niet-adellijke raadsheren het verste van de stadhouder af. Binnen deze verschillende categorieën waren de raadsheren naar anciënniteit gerangschikt: eerst de oudsten, daarna de jongsten. Aan de sociale en ambtelijke hiërarchie werd veel waarde gehecht; ook in de rekeningen, waarin de salarissen van de raadsheren werden verantwoord, werd strikt de hand gehouden aan deze volgorde.¹¹

Patronage en makelaardij

Hoewel de raadsheren natuurlijk niet te vergelijken zijn met onze hedendaagse ambtenaren, beantwoordden ze op een aantal punten aan het door socioloog Max Weber vastgestelde ideaaltipe: functionarissen die door middel van een contract en een vast salaris zijn aangesteld op grond van vakbekwaamheid en hun ambt uitoefenen als hoofdberoep in een vaste ambtshiërarchie en met vaste competenties.¹² Dat neemt echter niet weg dat veel ambtenaren hun ambt nog als persoonlijk bezit beschouwden en bijvoorbeeld doorgaven aan familieleden (ambtsresignatie). Bovendien speelden patroon-cliëntrelaties een belangrijke rol bij benoemingen. Ook konden de ambtenaren zich niet onttrekken aan de politieke twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen, zo typisch voor de late Middeleeuwen in Holland, waardoor er groepsvorming plaatsvond. Door dergelijke relaties tussen ambtenaren te analyseren, kunnen de diverse netwerken die een bepalende rol speelden, in kaart worden gebracht.¹³

In mijn proefschrift heb ik aangetoond hoe de verschillende netwerken binnen de gewestelijke instellingen elkaar opvolgden of beconcurrerden. Zo wisten verschillende troonpretendenten (Jan en Jacoba van Beieren) maar ook de troonopvolger (Karel van Charolais, de latere Karel de Stoute) hun eigen vazallen en hovelingen in de Raad te parachutereren of raadsheren door middel van een leen, een ambt of een gift aan zich te binden (zie Figuur 2 op de volgende pagina). Tussen de cliënten van deze patroons bestonden vaak ook verwantschaps- of vriendschapsrelaties waardoor we van echte netwerken kunnen spreken. Op een lager niveau zien we dat hoge edelen die zelf geen raadszetel (meer) hadden, via hun stromannen toch hun invloed in het hoogste gewestelijk orgaan wisten te behouden. Serge ter Braake toont in zijn artikel aan dat ook in het laatste kwart van de 15de eeuw een hoge edelman, de latere stadhouder Jan van Egmond, een dominante invloed in de Raad kreeg. Bovendien constateert hij dat er in die periode ook van een echte ambtenarenfamilie gesproken kan worden. Het gaat hier om het geslacht Oem van Wijngaarden dat niet alleen op lokaal niveau (de 'thuisbasis' Dordrecht) maar ook op gewestelijk niveau vele ambten wist te verwerven en hiermee ook sociale stijging wist te bewerkstelligen. Tenslotte benaderden de Hollandse steden de ambtenaren dikwijls met het verzoek om hun belangen te behartigen bij de vorst,

⁷ Wim Blockmans, 'Die Hierarchisierung der Gerichtsbarkeit in den Niederlanden, 14.-16. Jahrhundert', in: P.-J. Heinig e.a. (ed.), *Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw* (Berlijn 2000) 261-278.

⁸ Gebaseerd op: Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 38, 43 en Wim Blockmans en Walter Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*, 139.

⁹ Reeds in 1477 was in het Groot Privilege vastgelegd dat zes van de acht raadsheren academisch geschoolde juristen of specialisten in het gewoonterecht moesten zijn. In 1480 werd deze verdeling voor het eerst bereikt en in 1500 was dat nog steeds het geval: Damen, *De staat van dienst*, 205 en Serge ter Braake, 'De weg naar het Hof. De activiteiten van 43 grafelijke ambtenaren in Den Haag aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)' (Scriptie middeleeuwse geschiedenis, Amsterdam 2002) bijlagen 1 en 3.

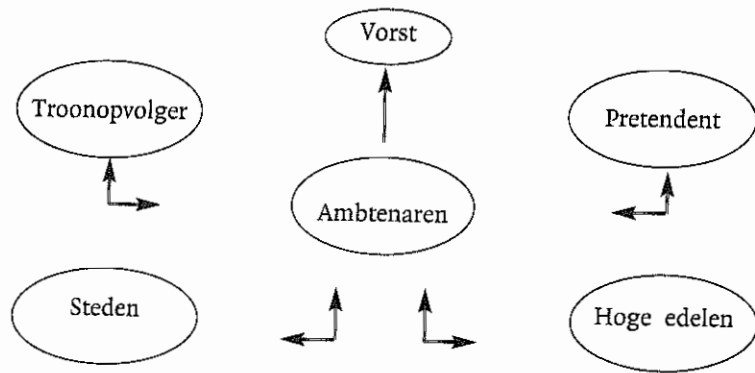
¹⁰ Damen, *De staat van dienst*, 151-153 en idem, 'Linking court and counties. The governors and stadholders of Holland and Zeeland in the fifteenth century', *Francia* 29 (2002) 257-268.

¹¹ Damen, *De staat van dienst*, 41, 58, 226-227.

¹² M. Weber, *Gezag en bureaucratie*. A. van Braam ed. (Rotterdam 1972) 155-165.

¹³ Damen, *De staat van dienst*, 157-160, 421-427.

Figuur 2. Schematische weergave van de belangrijkste relaties en netwerken van de ambtenaren van het Hof van Holland in de 15de eeuw.

met name als er nieuwe belastingen in de lucht hingen of als er privileges in het geding waren. De ambtenaren waren wel bereid om in ruil voor giften in geld of natura voor de steden op te treden als bemiddelaars, als makelaars die voor hun cliënten een goed woordje konden doen bij de patroon, de hertog van Bourgondië.

Nu zijn patronage en makelaardij niet typisch voor de late Middeleeuwen of voor, meer in het algemeen, een pre-industriële samenleving;¹⁴ ook tegenwoordig zijn het bekende verschijnselen, zowel in dictatoriale als democratisch geregeerde samenlevingen. Een voorbeeld is de communistische partij van China waarin oudgedienden ervoor zorgen dat hun cliënten en familieleden op strategische plaatsen in het partijapparaat terechtkomen. Maar ook in de Verenigde Staten zijn er soortgelijke patronen waar te nemen, ook al speelt de kiezer hier natuurlijk wel een rol. De 'dynastieën' van de Kennedy's en de Bush's brengen generatie na generatie nieuwe politici en ambtenaren voort, en in het congres gaan zetels vaak over van vader op zoon. Door middel van patronage en makelaardij kunnen de politieke elites hun bevoorrechte plaatsen in de samenleving behouden. Dat betekent echter niet dat er door deze 'vriendjespolitiek' alleen maar onbekwame lieden op hoge posten belanden. Zo zien we in het Hof van Holland dat de adellijke netwerken in de loop van de 15de eeuw steeds meer plaatsmaken voor netwerken van geleerde personen.

Bestuur en rechtspraak

Wat betreft de personen die voor de Raad procedeerden, blijkt dat het rond het midden van de 15de eeuw in de helft van de gevallen ging om personen die vanwege hun sociale positie of aparte status in eerste aanleg mochten procederen. Dit betrof bijvoorbeeld edelen, grafelijke ambtenaren, geestelijken, buitenlanders, weduwen en wezen. In de andere helft van de gevallen ging het echter om personen die niet tot deze categorieën gerekend kunnen worden. Ten aanzien van het type geschillen dat voor het Hof werd gebracht, ging het in de meeste gevallen om strafzaken waarbij lieden werden aangeklaagd (doorgaans door de procureur-generaal) voor bijvoorbeeld belediging, fraude, mishandeling, moord of sodomie. Bij de ande-

Afb. 2. Zitting van het Hof van Holland in de Rolzaal. In 1510-1511 verhuisde het Hof van het gebouw van de huidige Berste Kamer naar de zogenaamde Oude Zaal, later Rolzaal genoemd, gelegen achter de Ridderzaal. In het midden zetelt op een verhoging de voorzitter. Aan beide zijden van het gestoelte zijn de raadsheeren gezeten. Aan de tafel zit de griffier met zijn klerken. Titelblad van J. Coren, *Observationes rerum in eodem senatu iudicatarum* (Amsterdam 1663). Universiteitsbibliotheek, Leiden.

re processen ging het vooral om civiele geschillen en bestuurlijke geschillen (met name fiscale en financiële zaken).¹⁵ Het artikel van Maarten van Bourgondiën biedt een mooie illustratie van de rechtspraktijk aan het Hof. Hieruit komt naar voren dat diverse personen processen aanspanden tegen Medemblik vanwege het niet nakomen van financiële verplichtingen. Het ging hier enerzijds om grafelijke ambtenaren die ambtshalve hinder hadden ondervonden en vanwege hun speciale status direct een proces aanspanden tegen Medemblik bij het Hof. Anderzijds ging het om particulieren die in verband met achterstallige rentebetalingen financiële schade hadden geleden.

Het laatste woord over het Hof, zijn ambtenaren en zijn rechtspraak is nog lang niet gesproken. De seriële bronnen die in de archieven van de Rekenkamer (rekeningen) en het Hof van Holland (sententies en dingtalen) aanwezig zijn, bieden nog vele mogelijkheden voor verder onderzoek. Op basis van de rekeningen kan de samenstelling van het Hof in de 16de eeuw verder gereconstrueerd worden.¹⁶ Aanvullende bronnen zullen moeten uitwijzen welke sociale en politieke netwerken het aangezicht van het Hof na 1500 bepaalden. Men zou zich dan in eerste instantie op het reconstrueren van de carrières, contacten, families en oplei-

¹⁵ Le Bailly, *Recht*, 219-260.

¹⁶ De lijsten in A.S. de Blécourt, en E.M. Meijers ed., *Memorialen van het hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa deelen I, II en III* (Haarlem 1929) bevatten kleine fouten en zijn niet helemaal volledig.

¹⁴ A. Blok, 'Variations in patronage', *Sociologische Gids* 16 (1969) 365-378; W.F. Wertheim, 'Patronage als structureel verschijnsel', *Sociologische Gids* 16 (1969) 362-365; Wim Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) 231-247.

ding van de individuele ambtenaren moeten richten, en niet zozeer op de instelling. Een instelling is immers geen abstracte eenheid maar een organisatie bemand door mensen van vlees en bloed. Een dergelijke – overigens zeer arbeidsintensieve – benadering verheldert wat voor type mensen en wat voor sociale groepen, waartoe deze mensen behoorden, vorm gaven aan deze instellingen.¹⁷

Op basis van de rekeningen kan overigens ook de aandacht gericht worden op de bestuurlijke taken van het Hof. Het Hof bleef namelijk ook in bestuurlijk opzicht een belangrijke rol spelen. De ambtenaren van het Hof waren bijvoorbeeld nauw betrokken bij de aanstelling van nieuwe stadsbesturen (wetsverzetting) en de onderhandelingen over de beden. Juist hier konden de informele contacten (etentjes, geschenken) met de stedelijke elites een beslissende rol spelen. Aan de hand van de grafelijkheidsrekeningen (reiskostenvergoedingen voor ondernomen dienstreizen) en stadsrekeningen (wijngeschenken) kunnen deze activiteiten geïnventariseerd worden.

Het archief van het Hof van Holland zelf biedt natuurlijk ongekennde mogelijkheden op het gebied van de rechtspraakgeschiedenis. Men hoeft echter niet alleen te denken aan de vaststelling van de gehanteerde procedures en de wijze waarop de rechtspraak in de praktijk plaatsvond. Een analyse van de sociale achtergrond van de mensen die een proces aanspannen voor het Hof is minstens zo boeiend. Ook voor thema's als corruptie en rechtsongelijkheid in het middeleeuwse en vroegmoderne Holland is het een kwestie van schat zoeken in het Nationaal Archief.¹⁸

¹⁷ H. de Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen-maatschappij en oudheidkunde Gent* 45 (1991) 95-117.

¹⁸ Zie voor een overzicht Le Bailly, *Recht*, 17-28, 279-280 en de publicaties van Florike Egmond waaronder recent 'Recht en krom. Corruptie, ongelijkheid en rechtsbescherming in de vroegmoderne Nederlanden', *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 126 (2011) 1-24.